

BOLALAR CHAPAQAYLIGI XUSUSIDA

Shamsiyev O'ktam Baxriddinovich,
O'zbekiston Milliy universiteti "Psixologiya" kafedrasini professori,
psixologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Maqolada ong va faoliyat tamoyilidan kelib chiqqan holda bolalarda uchraydigan chapaqaylik xususiyatini yuzaga keltiruvchi omillar haqida so'z boradi. Shuningdek, chapaqaylik to'g'risidagi turli xil bahsli munozaralar ham tahlilga tortilgan.

Tayanch so'zlar: bola, tug'ma, majburiy chapaqaylik, ota-ona, miya yarim sharlari.

Аннотация. В статье рассматриваются факторы, обуславливающие леворукость у детей, исходя из принципов сознания и деятельности. Также были проанализированы различные спорные вопросы, связанные с леворукостью.

Ключевые слова: ребенок, врожденный, вынужденная леворукость, полушария головного мозга.

Annotation. The factors that determine left-handedness in children, based on the principles of consciousness and activity were examined in the article. Various controversial issues related to left-handedness were also analyzed.

Keywords: child, inborn, forced left-handedness, cerebral hemispheres.

Kirish. Jahon hamjamiyati o'zaro hamkorlikning eng yuqori integrasiyalashuv jarayonida kross-madaniy munosabatlarning muhim tarkibiy qismlari bo'lgan milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan e'tiborni tobora kengaytirib bormoqda¹. Bugungi kunda qadriyat yo'nalishlarini tadqiq etishning ahamiyat shundaki, unda nafaqat bir hududda yashovchi turli etnik guruhlar, balki turli hududlarda yashovchi

¹ Моцумото Д. Психология и культура. Современные исследования. // Психологическая энциклопедия (Электронный ресурс)/ Д. Моцумото. – Москва, 2002

turli millat va elatlarning kross-madaniy munosabatlarini tadqiq etish o‘zaro milliy, madaniy va ilmiy doiradagi hamkorliklarning samarali rivojlanishiga ta’sir o‘tkazadi. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, talabalar jamoasining kross-madaniy munosabatlari muammolarini aniqlash, psixodiagnostik tadqiqotlarni tashkil etish va amalga oshirish masalalari dolzarb muammolardan bo‘lib qolmoqda.

Olib borgan uzoq yillik psixologik tadqiqotlarimiz tahliliga ko‘ra, ontogenez jarayoni dastlabki yillardagi psixik rivojlanishga ko‘makdir, “ona xolding tajribasi”ning shakllanganlik darajasi va ona faoliyati bolaning maktab yoshidagi o‘zlashtirish samaradorligi va maktab muhitiga ijtimoiy-psixologik moslashishga hamda o‘smirlik yoshi inqirozi, shuningdek, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan turli xulqiy og‘ishlarning oldini olishga xizmat qiluvchi omillar keng tadqiq etilmoqda. Biroq bola shaxsi shakllanishiga ta’sir etuvchi alohida sifatlarning o‘rganilishiga qaramasdan, oilaviy o‘zaro munosabatlarning markaziy subyekti bo‘lmish “ona xolding tajribasi”ning tuzilishi, munosabatlar rivojlanishi dinamikasi, bolaning psixik rivojlanishi hamda ijtimoiylashuvi bilan aloqasi, “ona xolding tajribasi” va ta’sir kuchi sifatlari bola psixik rivojlanishida aks etishiga doir tadqiqotlar deyarli mavjud emas.

Bugungi kunda ota-onaning muhim ijtimoiy funksiyasi – avlodlarga oilaviy qadriyatlarni nafaqat asrab qolish, balki uni rivojlantirish maqsadida ham avlodlararo muloqotni saqlab qolish. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da oila va oilaviy munosabatlar ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan, onalar va bolalarning sifatli tibbiy xizmatdan foydalanishni kengaytirish borasidagi ishlar yangi sifat bosqichiga ko‘tarilgan². Shu nuqtayi nazardan, respublikamizda oilaga va birinchi navbatda, onalikka psixologik tayyorlashning zarurligiga davlat ahamiyati darajasida e’tibor qaratilmoqda.

Asosiy qism. Ushbu maqolada biz tomondan oilaviy qadriyatlarni saqlash, oilalarda ma’naviy-axloqiy muhitni yaxshilash bolalar psixik tarbiyasi va taraqqiyotiga ta’sir etuvchi omillarga alohida e’tibor qaratilgan.

Chapaqaylik bu turli xil faoliyat va harakatlarning chap qo‘lda amalga oshirilishi bo‘lib, uni yuzaga keltiruvchi omillar turli xil bo‘lishi mumkin. Masalan, majburiy chapaqaylikka kishining o‘ng qo‘li bilan uzoq vaqt davomida harakatlarni bajara olmasligi sabab bo‘lishi mumkin. Ko‘p hollarda chapaqaylik tug‘ma bo‘ladi va bu bolaning 1–1,5 yoshlik paytidan sezila boshlaydi, ba’zi hollarda esa bolalarda chapaqaylik ochiqchasiga namoyon bo‘lmasligi ham mumkin. Bunda bola yoshligidan barcha faoliyat turlarini o‘ng qo‘lida bajaradi, biroq ayrim noodatiy

² 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг taraqqiyot strategiyasi <https://lex.uz/docs/5841063>

harakatlarda yoki hissiy-emotsional holatlardagina chap qo‘lidan foydalanib yuboradi.

Chapaqaylikning kelib chiqishi borasida hanuzgacha bahsli fikrlar mavjud. Agar go‘dak emizish paytida ko‘proq o‘ng taraf bilan yotib, o‘ng qo‘li onasiga tiralgan holatda, chap qo‘l esa erkin harakatda bo‘lganda ham chapaqaylik yuzaga kelishi mumkin. Bola tug‘ilishidan yoki ilk oylaridan uning chapaqayligini aniqlash mushkul. Ota-onalar farzandining chapaqayligini 1–1,5 yoshga to‘limgunga qadar payqamasligi mumkin. Agar ular bolaning chapaqayligini bir yoshga to‘lmasdanoq sezishsa, nevropatolog-mutaxassislariga murojaat qilib, chapaqaylik to‘la shakllanmasdan avval oldini olishlari mumkin. Afsuski, keyinchalik bu holatni to‘g‘rilash ehtimoli kamayadi. Odatda, chapaqaylik kamchilik, me‘yordan og‘ish va patologik holat sifatida ham izohlanib, o‘ng qo‘l bilan faoliyatni amalga oshiruvchilarga nisbatan aqliy, jismoniy va psixologik jihatdan ortda qolish, degan yanglish nuqtayi nazarlar ham uchrab turadi. Chunki chapaqaylar har qanday faoliyat va harakatlarni bemalol bajara olishadi (yozish, chizish va hokazo). Chapaqaylar butun ontogenez davomida barcha jismoniy va psixik rivojlanish bosqichlaridan muvaffaqiyatli o‘tib, barkamol shaxs sifatida shakllanib boradi. Yuqoridagi fikrlarni A.Makedonskiy, Leonardo Da Vinchi va Mikelanjelo kabi bir qancha mashhur chapaqay shaxslar misolida ham izohlash mumkin.

Chapaqaylarni amallarni o‘ng qo‘lda bajarishga majbur qilish yoki buning uchun jazolash ularning psixologik travma olishiga, nevroitik holatlari yuzaga kelishi va nutqining buzilishiga, shuningdek, duduqlanishiga olib kelishi mumkin. O‘ng qo‘lda yozishga o‘rgatilgan chapaqaylardan yozma ishni avval o‘ng qo‘lda, so‘ng chap qo‘lda bajarishlari so‘ralganda, ularning chap qo‘lda bajargan ishlari o‘ng qo‘ldagisidan farqli ravishda savodliroq va chiroyliroq bo‘lgan. Ular o‘ng qo‘lda yozganlarida sekin yozib, juda ko‘p xatolarga yo‘l qo‘ygan va ularda mushaklarning zo‘riqishi, yurak urishining tezlashishi, arterial bosimning ko‘tarilishi, emotsional zo‘riqishi kuzatilgan.

Ushbu mulohazalar chapaqaylarning amallarni o‘ng qo‘lda bajarishga majburlash ularning o‘zlashtirishidagi susayishiga olib keluvchi omil sifatida qaralishiga turtki bo‘ladi. Agar ularning psixologik holati va jarayonlariga qarshi borib majbur qilinmasa, ular o‘ng qo‘lda faoliyat olib boruvchilardan kam bo‘lmagan yutuqlarga erishishlari mumkin.

Oxirgi 50 yil ichida Yevropa mamlakatlarida chapaqaylar soni 3–4 martaga oshgan. Bunga sabab – ular majburan o‘ng qo‘lga o‘rgatilmayotgani, chapaqaylarga mo‘ljallangan texnik vositalar ishlab chiqilib, yetarlicha imkoniyatlar yaratilayotganidir.

Chapaqay bolalarning ota-onalari bilan suhbat olib borilganda, ular bolalariga o‘ng qo‘lda ishlashga o‘rgatishga harakat qilganliklari va bu jarayonda ular juda

ko'p to'siqlarga uchrashganlarini ta'kidlashgan. Ular farzandlaridagi emotsional zo'riqish, charchash va faoliyatdan bosh tortganlarini aytib, ularni o'ng qo'lga o'rgatish imkoni bor yoki yo'qligini so'rashgan.

Chapaqay bolalarni o'ng qo'lga o'rgatish to'g'rimi? Bunday bolalar boshqalardan nimasi bilan farqlanadi? Axir bola 2 ta o'ng yarimshar bilan tug'iladi-ku?! Buning sababi – shunchaki ularning miyasining o'ng yarimshari ustunlik qiladi. Keyinroq bola shaxsining rivojlanish darajasiga qarab ikkisidan biri chapaqaylasha boshlaydi. Shuning uchun inson miyasi 2 – o'ng va chap yarimsharlardan tashkil topadi va bularning har biri inson hayotida turli vazifalarni bajaradi. Masalan, chap yarimshar – nutq va fikrlash, o'ngi – musiqiy va badiiy ijodiyot, obrazli tafakkur funksiyalarini bajaradi. Chap yarimshar baxt va huzur baxsh etadi, o'ng yarimshar ustunligida esa qo'rquv va qayg'u hissi ustunlik qiladi. Bunday farqlarni ko'plab keltirish mumkin, asosiysi – yarimsharning qay birining ustunligida insonlarning psixologik xususiyatlarini farqlash mumkinligi. Yarimsharlardan birining chapga o'tishi bilan bolalarda nutqning paydo bo'lishi va bolalarning o'zini o'zi anglashi boshlanadi. Shuning uchun 3 yoshdan boshlab bolalar orasida o'naqaylar va chapaqaylar, aniqrog'i, o'ng qo'llar va chap qo'llar aniq ajralib chiqib boshlaydi.

Chap yarimsharning ustunligida o'ng qo'l, o'ng yarimshar ustunlik qilganda esa chap qo'l ishlaydi. Chapaqay bolalar tenqurlaridan nafaqat o'jarligi bilan, balki yana bir qancha jihatlari bilan ham farq qiladi. Odatda, ular badiiy ijodga qobiliyatli va juda hissiyotga boy bo'lishadi. Ular uch yoshdanoq qum yoki plastilindan boshqa bolalarga nisbatan narsalarni yaxshiroq yasay olishadi. Ko'plab adabiyotlarda ularning musiqaga iqtidori borligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, ularning nutqi kechroq chiqishi va ayrim tovushlar talaffuzida qiyinchiliklarga uchrashi ehtimoli mavjud. Bunday bolalar soddadil, ishonuvchan, o'tkinchi his-tuyg'ularga ta'sirchan, yig'loqi, o'jar, jahli tez va istaklarining amalga oshishida qat'iy bo'lishadi. Ularga o'qish va yozish erta yoshda ancha qiyinchiliklar tug'diradi. Chapaqaylar muloqotga tez kirishuvchan bo'lib, agarda biz ularning shaxsiy sifatlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiya usullarini qo'llasak, barcha muammolarimiz osongina hal bo'ladi.

Chapaqay bolalar ota-onalari o'zlarini qanday tutishlari kerak?

Bunday bolalarning hissiyotga beriluvchanligini hisobga olib, ular bilan juda hushyor va xayrixoh bo'lish kerak. Buning uchun oilada qulay sharoit yaratish lozim. Uning o'jarligi bilan kurashmaslik zarur, uni bu holatdan chiqarishda uning uchun qiziqarli bo'lgan o'yinlarni eslatish va bu bilan chalg'itish tavsiya etiladi. Ularni o'ng qo'lga o'rgatishga harakat qilmang, atrofdagilarga va uning o'ziga chapaqaylik ham me'yorning bir ko'rinishi ekanligini, bunday odamlar ko'pchilikni tashkil qilishini tushuntiring. Ularning kichik ishlarini ham maqtab, badiiy yoki

musiqiy qobiliyatini qo'llab-quvvatlash lozim, lekin undan vunderkind tayyorlashga harakat qilmang. Bolaga tez-tez kutilmagan sovg'alar berib turing.

Ularga bo'lgan talablarning oshganini bolaga sezdirmaslik va boshqa bolalarni ularga namuna sifatida ko'rsatmaslik kerak.

Chapaqay bolalarni maktabga bergunga qadar ularni o'qishga, yozishga, chet tillarni o'rgatishga shoshilmaslik lozim, chunki bolaning o'zini o'zi baholashi pasayishi mumkin. Ularni qanday bo'lsa shundayligicha yaxshi ko'rish, yuqori natijalarga erishishi uchun yaxshi imkoniyatlar yaratish lozim.

Agar besh yoshdan so'ng bolada tushunarsiz holatlar, ya'ni xavotirlanish yoki qo'rquvni sezilsa, mutaxassislarga murojaat qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Chapaqay bolalarning ota-onalari o'zlarini nimalardan cheklashi lozim?

– ularning boshqalardan farq qilishi, ya'ni faoliyatning barcha turlarida chap qo'ldan foydalanishini hadeb eslataverishdan;

– buni tanishlarga yoki begonalar orasida ko'p tilga olaverishdan;

– bolani o'ng qo'lga o'rgatish va ularni o'qish va yozishdagi o'zlashtirish jarayonini tezlashtirishga urinishdan;

– ular bilan bo'ladigan muloqotda rasmiy va mehirsiz bo'lishdan;

– ularning qobiliyatini amalga oshirish uchun unga bo'lgan talablarning oshganligini ta'kidlashdan;

– maktabgacha yoshdagi bolaning o'qish, yozish, chet tillarni o'rganish borasidagi sustkashligi uchun tanbeh berishdan.

Oilada bunday bolalar o'zini kerak his qilishi, o'zini-o'zi yuksak baholashi va o'ziga ichonchini kuchaytirishga ko'maklashish lozim. Agar yuqoridagilarga amal qilinmasa, bolaning nutqida kamchilik, duduqlanish yoki nevrozning yuzaga kelishi va rivojlanishiga turtki bo'lishi mumkin.

Chapaqaylarga qanday yordam berish mumkin?

Bola maktabga chiqqunga qadar uning asosiy vazifa bajaradigan qo'li va ko'zini aniqlash juda muhim. Agar bolaning yetakchi ko'zi chap, yetakchi qo'li esa o'ng bo'lsa, unga o'qishni o'rgatishda qaysi harfdan boshlab o'qishni rangli qalamda belgilab bering, keyinroq tepadan pastga yo'nalgan chiziq orqali ko'z nazarini aniqlang. Chapaqay bolalar ko'pincha bosma harflarni teskari tomonga qaratib yozishadi (Э). Bunday hollarda ularga tanbeh berish o'rinsiz. Ularga harflarni namuna sifatida har xil uzunlikdagi tayoqchalar va yarim aylanalarni chizishni o'rgating, so'ngra harflarni qayerdan boshlab qayerda tugatishini, ruchkaning yo'nalish chiziqlarini o'rgating (A). Bolalarga harflarning o'xshash va farqli tomonlariga e'tibor qaratish, harflarni yozish rejasi haqida tushuntirish yaxshi natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Шамсиев Ў.Б. “Оилавий холдинг – бола ижтимоийлашувининг психологик механизми”: монография // Тошкент кимё-технология институти. – Тошкент: Наврўз, 2018. – 124 б.
2. Шамсиев Ў.Б., Шамсиева М.Б. Оилавий холдинг ва шахс генезиси: ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: “ЎзР Фанлар Академияси асосий кутубхонаси” босмахонаси, 2016 йил. – 46 б.
3. Шамсиев Ў.Б. Оилада мактабгача ёшдаги бола шахси ўзини ўзи англашининг ижтимоий-психологик омиллари: психол. фан номз. ...дисс. – Тошкент, 2010. – 127 б.
4. Шамсиев Ў.Б. Оилавий муносабатлар тизимида боланинг ўзини-ўзи англаш жараёни: ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: “Мумтоз сўз” нашриёти, 2012 йил. – 52 бет // <https://ppmedu.jdpu.uz/index.php/>
5. Arzikulov D.N. Jamoat xavfsizligini ta'minlashda fuqarolar bilan psixologik muloqat o'rnatish usullari. // JAMOAT XAVFSIZLIGI Ilmiy-amaliy jurnali. ISSN2181-9335. 2-son, 2023.
6. Arzikulov D.N. Social and Psychological Aspects of the Concept of Professional Culture of Military Personnel in the System of Ensuring Public Security.// International journal of human computing studies <https://journals.researchparks.org/index.php/IJHCS> e-ISSN: 2615-8159| p-ISSN: 2615-1898 Volume: 05 Issue: 03| Mar 2023.